

KABA

7

ADAጀKARE BE KAጀRCN E DAጀKARE BE KEJUNKPAR (KEWURAJI)

ADAṄKARE BE KAWɔRɔ NE DAṄKARE BE KEJUNKPAR (KEWURAJI)

Daŋkare be Kejunkpar (Kewuraji)

KASOTOFUTI

Kaba ere bee futi fobe kusoe nna ta n lajɛ Ghana be efuliso be daŋkare be kejunkpar be kapɔr. Ku bee buwito baasa mone bu wɔ daŋkare be kejunkpar be kapɔr to ne bumobe atunɔ nna. Kaba ere bee sha kesa fo kenyi ne kepinto ta n lajɛ fobe daŋkare to be kejunkpar be kapɔrto be kabaso nna. Feeŋ pin daŋkare be bejunkparpo be ashuŋ ne bumobe ashuŋ na be atunɔ ta n lajɛ fobe kadeto be baasa be kebawɔtɔ lɛla ne nkilgi be kabaso.

Ta ne kumu ere a fo ekar, feeŋ tiŋ

- i. Migeto daŋkare be kejunkpar (kewuraji) be kapɔrto (etuto, kanaŋ be enimu, kabuna be enimu).
- ii. Migeto daŋkare be kejunkpar (kewuraji) be kapɔrto (ewura, bewurbi, begboŋipo ne bedamta).

Alakal Tenini

- Etuto ela kanaŋ mone ku la enyen ne mobe eche ne mbia be kanaŋ be enimu(kumu), (kakpa ne kanaŋ na bɛ etuto na be kenana be kebor so nna na).
- Kanaŋ mone ku bɛ eche be kenana be kebor so bre, eche(enio) beeŋ tiŋ a la kanaŋ na be enimu(kumu).
- Mboŋ ko bre, kabuna be benimu la daŋkare be efuli be bewura nna ne benimu bee lara bumo a china ndoŋ.

DAŋKARE BE KEJUNKPAR (KEWURAJI) BE KAPɔR

Migeto daŋkare be kejunkpar (kewuraji) be kapɔrto (etuto, kanaŋ be enimu, kabuna be enimu).

Daŋkare be kejunkpar

Daŋkare be kejunkpar la kejunkpar be katuŋ ko nna ne bu kɔ dra be kenyiasheŋ ne abar be kecheto be ekpaana a shuŋ. Daŋkare be kejunkpar mone ku wɔ Ghana be ndeana to kɔ kebɛso-kebɛso be kapɔr lela nna. Ngbar/yiri kikɛ ne bumobe kapɔr nna ama mboŋ damta be kapɔr bee duli abar nna.

Kanaŋ to be Kejunkpar be kapɔr

Ashi Ghana to, kanaŋ beeŋ tiŋ a la kanaŋ tutiya ne ku kɔ etuto, enio ne mbia nawule nko kanaŋ gboŋ ne ku la kanaŋ tutiya na ne beniopibiana fane benana, bewɔpa, betana/beniokar/beniogboŋ, bechɛlpo ne bedamta. Kede anyebe mfera to, daŋkare be kejunkpar be kapɔr ashi kanaŋ to kɔ *etuto, kanaŋ be enimu, kabuna be enimu, bewura, bewurabi, begboŋipo ne bewura tɔgmase*, ne bumo ne bu ka.

Kushun

Nuso ela fo kadeto be daŋkare be kejunkpar be kapɔr? Wanɛ e naa junkpar fobe kanaŋ tutiya? Wanɛ e naa junkpar fobe kanaŋ buwitoso? Fo daŋɛ kabuna so aa?

Kebɛso-kebɛso be shabɔrɛ la shabɔrɛ mone ku bee ɲini kananɛ katuŋ be kapɔrto du nna. Ku bee ɲini benimu ne bumobe beyaasepo be kananɛ bu bɛ abar so nna.

Daŋkare be kejunkpar be kabaso ashi epe, kebɛso-kebɛso be shabɔrɛ beeŋ ba du fanɛ kede;

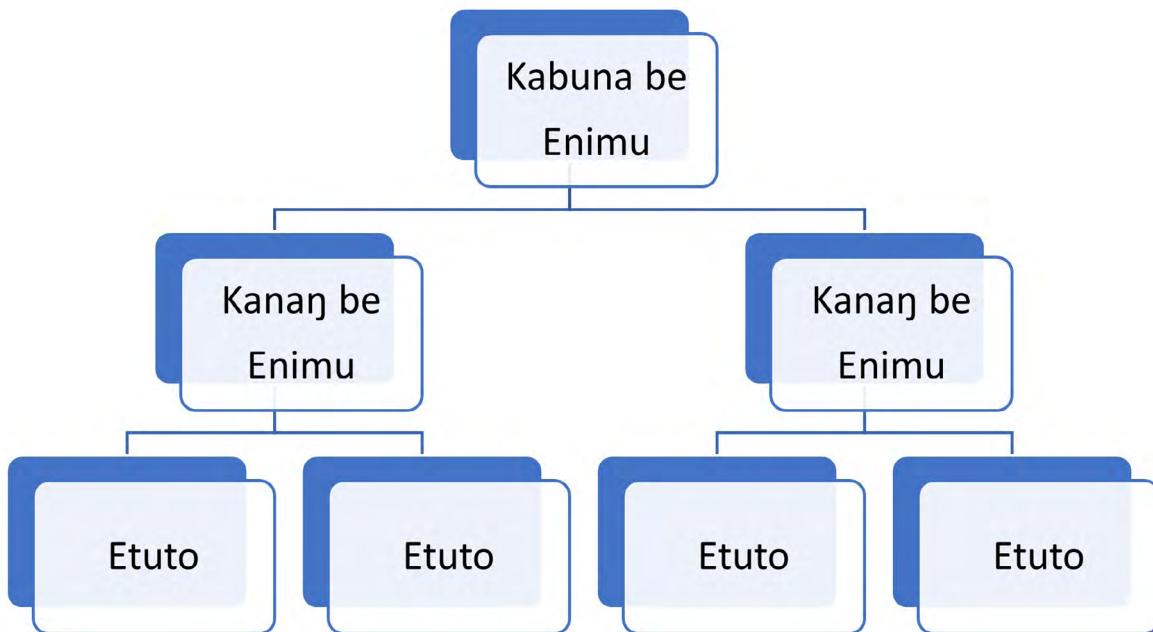

Fig7.1: Kebeso-kebeso be shabore ashi lajto:

1. Kabuna be enimu:

Kabuna la baasa ne bu kɔ kenana kojwule nna nko bumo ne kakil bra bumo abarso. Bu la nnaj be katuŋ nna ne bu kɔ kenanafofo kojwule n saa kɔ enimu kojwule ne ketere kojwule. Adabi nko lakal kojwule e na bra bumo abarso. Esa ne baasa ere bee lara fanε e junkpar bumo ne ba tere **kabuna be enimu**. Ashi adanjare ko to, kabuna na to be nnaj wurbi na be benimu e na kaa chala a lara kabuna be enimu. Beko male kenimu so ne ku bee bε so.

2. Kanaŋ be benimu:

Kanaŋ be enimu ela esa ne bu lara fanε e junkpar kanaŋ na. Bumobe kushuj ela kanaŋ na be kekuŋ ne kumobe kadigal be yulwe be kafin. Adaga bu ka kɔ kejunkpar be adabi ko. Saŋε damta, enyen ne baa lara ne e bee junkpar kanaŋ.

3. Etuto

Etuto ela kanaŋ tutiya mone kumobe baasa la mo gbagba, mobe eche/beche ne mbia be enimu/kumu. Etuto e naa keni kanaŋ na be ashentirso so.

Kushun

Kebeso-kebeso be kabaso, kabuna be enimu, kanaŋ be enimu ne etuto be emo e kɔ eleŋ acho mo barkasa? Delgeso kumo gberε ashi daŋkare be kejunkpar be kabaso.

Daŋkare be kejunkpar be kapɔr be tunɔ/ashuŋ

1. Kanaŋ be enimu

Ade la kabuna be enimu be ashuŋ ko nna:

- Mo ela kabuna na be demujipo.
- Mo e naa kuŋ kabuna na be adrasherɛŋ.
- Mo e naa kata kabuna na be adaŋkareshɛŋ.
- Mo e naa kuŋ kabuna na be adaŋkaresawule.
- Mo e naa keniso ne mbifolbi monɛ baa daŋ na bee bunyan kanaŋ na be ataada.

2. Kanaŋ be kumu/enimu

Kanaŋ be enimu bee shuŋ ashuŋ damta ne amobe ako la:

- E bee kuŋ kanaŋ na ashi kprekpre nko tɔrɔ to.
- E bee cheto a bra kanaŋ na be nkilgi nko kebawɔtɔ lela.
- A cheto ne kayurwushi bee wɔ kanaŋ to.
- E bee keni kanaŋ be kapite so fane kasawule, alaŋ ne adamta.
- E bee yulwe lanto nawule nko lantoebi ne kwoebi be kɔnɔgberge.
- A junkpar a yili kanaŋ na be eyilikpa ashi efuli na be ademu to.
- E bee sa kanaŋebi na lakal ne kasheŋnyi.
- E bee yili kanaŋ na be ayato a pɛ nkre kpra.

3. Etuto

Ashuŋ damta ne etuto bee shuŋ ashi kanaŋ to. Amobe ako ela:

- E bee nase mbra nna n saa shine a bee shuŋ.
- Mo e naa kuŋ kanaŋ na ne baasa/asheŋ lubi.
- E bee bra kanaŋ to be ndaŋ ne eleŋ nna.
- E bee shuŋ fane ejinipo nna.
- Mo e naa fin kanaŋ na be ashentirso a sa bumo.

Kushun 7.1

Buwito kabuna be enimu be ashuŋ kpra fane asa. Chige fobe atuwebi to n sa fo barkasa.

Kushun 7.2

Migeto daŋkare be kejunkpar be kapɔr ashi fobe kadeto n shin buwito kumobe tunɔ.

Kushun 7.3

Kii kanaŋ be enimu n yulwe kɔnɔgberge nε ku wɔ fobe kanaŋ be baasa anyɔ be kefiɛto nkpal eko ka ji mo barkasa be kukɔ so. Buko beeŋ yili baasa anyɔ mone baa bile na be ayato. Shine fobe lakal e baa wɔ kanaŋ be enimu be ashun kpra na so.

Kushun 7.4

Ashi fobe lakal to, fo tama fane daŋkare be kejunkpar be kapɔrto na kraa kɔ tunɔ aa? Wɔrɔ ania n tiŋ n ɔnini kusɔ mo so nε fo sa loŋ be lakal na.

Daŋkare be Kejunkpar(Kewuraji) be Kapɔrto

Daŋkare be kejunkpar(kewuraji) be kapɔrto bee bɛso le nna;

1. Ewuragboŋ
2. Bewurbi/kefiɛto be ewura
3. Bewurche
4. Begboŋipo

N naŋ ta n tii ade so, anyeeŋ tiŋ naa kɔ daŋkare be benimu fane mbɔŋwuranimuso, kasaawura, nterewura, kabuna be benimu, kanaŋ be benimu, ne bedamta.

1. Ewurgboŋ

Bewurgboŋ ela ngbar/ayiri be bejunkparpo. Bumo ela daŋkare be efuliso be bejunkparpo nimuso. Baa ji kewura ere be kapite nna ashi etuto be kabaso Ngbanya be efuliso ama Ghana be mboŋ ko bre, enio be kabaso ne baa ji kumo. Ewurgboŋ kike kɔ kananɛ baa tere mo nna. Ngbanya be ewurgboŋ ne baa tere Yagboŋwura, Nwoŋ peya ela Yaa-Naa, Mbɔŋ peya ela Osagyefuo, Mbɔtɔɔ peya ela Fiagã.

Bewuragboŋ be ashun ela:

- a. Mo e naa junkpar daŋkare be efulli mone ku kɔ nde damta.

- b. Mo e naa junkpar nshēr ne adanjare be ashuj poteana.
- c. Mo e naa keni dañkare be efuli na be kasawule so.
- d. Mo e naa ji efuli na so be ademu.
- e. Mo e naa sa mbra ne kayerwushi efuli na so.
- f. E bee lej nkilgi ne anishito be keyo be ashēj to nna ashi efuli na so.
- g. E bee keniso nna ne kayerwushi ne kōnōkoñwule wō mobe baasa to.
- h. E bee yili efuli na be ayato nna a bar kōnōkoñwule ne kayerwushi.

2. Bewurbi/Kefieto/kade be bewura

Bewurbi la ewurgboj be kamantoebi/beyasepo nna. Bu kō bumobe nde be elej nna. Kebeso kebeso ne ba ji kewura be kapite ashi kabuna to.

Bewurbi be ashuj ela:

- a. Mo e naa yili ewurgboj be ayato ne e baa mañ wōtō.
- b. Mo e naa kuñ mobe efuli ne ashejlubi.
- c. Mo ela efuli na kikē be demujipo nimuso
- d. A chēto ne kayurwushi bee wō mobe efuli so.
- e. Mo e naa lōñe mobe nwol na be adanjare.

3. Bewurche

Bewurche na ela efuli na so be beche be ademanshej be bejunkparpo ne kanañ be elerkpa be kenyiwuraana. Bumo e naa keni beche kikē be kebawōtō lēla so kade na to. Mboj mone bumobe kapiteji la enio pe be kabaso na, bewurche na e kō lalaluwe be kamalga ta n lajē esa mone e beej tij n kii ewura kanan ka lara mo be kaman. Baañ tij lara bumobe beyaasepo ne bu baa shuj a sa bumo.

Bewurche be ashuj:

- a. Baa chēto nna a shuj ashuj mone bewura bee shuj dañkare be kejunkpar be kabaso.
- b. Bumo ela efuli na so be beche be ademujipo.
- c. Bumo e naa keni beche be aso mone adaga bumo so.
- d. Bumo e naa kata n saa pōl efuli na so be nnañ be elerkpa.

4. Begbojipo

Egbojipo la esa nko baasa mone bu kɔ kechetogboj a junkpar ne kewurji be kebeso beso, ama bumo gbagba mai la bewurjipo. Bumo e naa chala a migetto a lara esa mone e bee naŋ kii ewura mone e beso.

Begbojipo be ashuj:

- a. Kelara ewura mone e beso.
- b. Bumo e naa lɔŋɛ ewura mone e wu be keli.
- c. Bumo e naa gbojì ewura mone e wɔrɔ gala.
- d. Bumo e naa ta ewura pupɔr na a ɔjini benimu ne baasa na kikɛ.
- e. Bumo e naa sa ewura lakal.

Kushunj 7.5

1. Ta fo gbagba be mmalgaba n ɔjini baasa mone bu la daŋkare be bejunkparpo ere. Chige fobe atuwebi to n sa fo braana:
 - a. Ewura
 - b. Ewurabi
 - c. Begbojipo

Kushunj 7.6

Peshe amfoni mone ku wɔ kaseto ere nene n shin tuwe mbishi mone a beso na:

Fig. 7.2: Ewura ne beyaasepo ashi nshɛr to

1. Delge ewurgboŋ na be echinakpa na so ashi amfoni na to.
2. Tii aso anyo monɛ a shine ewurgboŋ na kɔr nshɛr na to be baasa pɔtɛana na to.

Kushun 7.7

Aboaya ko bee nite fanɛ daŋkare be kejunkpar la kejunkpar monɛ kumobe saŋɛ choŋ nna. Ta n ya fo nuso nɛ fo shuliso n sa kamalga ere? Ta fobe kamorɔji n nase n shin buwi fobe lakal to.

KEPALTO BE MBISHI

1. Wanɛ ela fobe kanaŋ tutiya be enimu?
2. Dini ashuŋ anyɔ mone fo daa tama fo tuto ka bee shuŋ nɛ a maŋ wɔ kawol ere to.
3. Kraŋ kaseto be kebɔaya ere n shin chaŋ fobe kadeto be dajkare be kejunkpar be kebɛso-kebɛso be shabɔrɛ (ewurgboŋ, ewura, bewurbi, begboŋipo). Ta amo nɛ fo wu fo ka kraŋ dajkare be kejunkpar be kapɔr na n shuŋ ashi lanto.

Kebɔaya A

Ghanaebi be dajkare be kejunkpar be kapɔr

Pɔe nɛ bu fara kenyishi keshilbi n lara bejunkparpo, dajkare be kejunkpar(kewuraji) daa wɔ Ghana be ndeana to nna. Le be kejunkpar ere daŋ chambɔ bewura nɛ benimu be kebɛso-kebɛso be kabaso nna. Ashi anyebe nde to, ewura e naa junkpar kade na nɛ mobe beyaasepo nɛ begboŋipo e che mo to n kre nkre n sa kade na. Baa lara benimu ere nna nkpal bumobe kanyiasheŋ, lakal nɛ kananɛ bu cher so. Fo baŋ nde ere so, dajkare be efuli na kikɛ be ejunkparpo ela ewurgboŋ na nɛ e bee keni nde damta na so a kuŋ kɔnɔgberge. Baasa mone baa sa ewurgboŋ ere lakal ela bewurbi be katuŋ nɛ e maa foe ekpa. Ewurgboŋ na e wɔ eleŋ be kebɛso-kebɛso na be esoso. Mo e kɔ eleŋ a chɔ ekama dajkare be efuli na kikɛ so. Dajkare be kejunkpar bee leŋ kechala n kre nkre, kebunyaŋ benimu nɛ efuli na kikɛ be kɔnɔkoŋwule to nna.

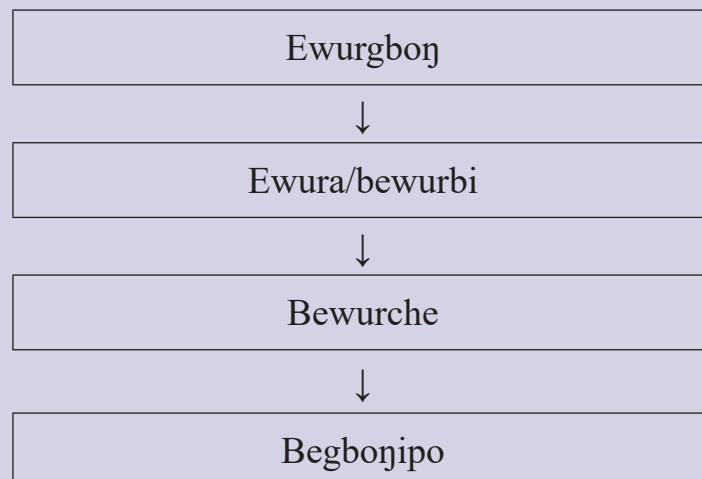
4. Dinito dajkare be kejunkpar be kapɔr be ashuŋ asa nɛ amobe tunɔ n sa efuli na.

KEPALTO BE MBISHI BE ATUWEBI

Ade la atuwebi ko nna ne a beeŋ tiŋ kukwe kanaŋ be kepalto be mbishi na to:

1. Etuto ela kanaŋ tutiya be enimu/kumu.
2. Etuto be ashuj ko ne a beeŋ tiŋ daŋeso nde:
 - a. Mo ela esa monɛ mbia bee keniso a kuteto da lela.
 - b. Nkpal bu ka la beblapo so; baa cheto nna a nase mbra ne amobe kusoegberge, a ɔ̄ni mbia bumobe ashuj.
 - c. Bu ka la bekuŋpo so; ku la etuto/enio be kushuj nna ne e baa kun kanaŋ na ashi eyurto ne mferato be tɔ̄rɔ kama.
3. Daŋkare be kejunkpar be kapɔ̄r be shabɔ̄rɛ

Kebɛso-kebɛso na beeŋ tiŋ a la le:

4. a. Daŋkare be bejunkparpo be ashuj asa monɛ a gbugi ga ela:
 - i. Baa fin bumobe efuli/nde be nkilgi nna.
 - ii. Baa shinɛ kayurwushi bee wɔ̄ bumobe nde to nna.
 - iii. Bumo e naa nase kanase/mbra efuli na so.
 - iv. Bumo e naa keni efuli na be adaŋkare ne kapitɛ so.
 - v. Bumo e naa yili efuli na be ayato kabɔ̄ŋ kama.
 - vi. Baa fin beche be kebawɔ̄tɔ lɛla ne nkilgi nna bumobe nde to.

- b.** Bejunkparpo na be atunɔ ko ne bu kɔ n sa bumobe nde to e wɔ kaseto ere na;
 - i.** Efuli na ebi bee wɔtɔ ne kayurwushi nna nkpal bumobe dañkare be bejunkparpo be ashuj na so.
 - ii.** Demuji ne kɔnɔgberge be yulwe maa nuu efuli na ebi.
 - iii.** Efuli na ebi bee ji nkilgi mone dañkare be bejunkparpo na bra na be tunɔ nna.
 - iv.** Efuli na ebi bee ji adañkare be kukule be tunɔ ashi bejunkparpo na kutɔ nna.
 - v.** Dañkare be bejunkparpo na e naa kuŋ ne baasa na be adañkare maa foe.

KEKRAÑ N TIISO

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan.* Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience.* DOI: [10.47772/
IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

MMALGABA NE AMOBE AFIITO

1. **Ngbar be aporsobi:** Keta ketankargasobi, adulwesobi, keyilinsa malga ne adelgeso a lara alakal na nene a sa bekranjo/benupo
2. **Dañkare be kejunkpar:** Ela kanane fee keni fobe efuli so
3. Etuto pe be kapite: Kede ela kapite mone fee ji ashi etuto be kabaso.
4. **Dañkare be kegbenfu/efuli:** Kede ela kenanasawule mone dañkare be enimu bee keni so.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Akuro JohnPaul	Salaga Senior High School
Issahaku Yatasu	Buape Technical Institute

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes